

I. А. НЕСТЕРОВА

**ДЖЕРЕЛА ТІНЬОВИХ ВІДНОСИН, ЩО ВИНИКАЮТЬ У СФЕРІ
ТУРИСТИЧНОГО БІЗНЕСУ: ІСТОРИКО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ**

Рассматриваются проблемы теневой экономики в сфере туристического бизнеса Украины, анализируются причины появления этого феномена. Делается вывод о едином характере проявления теневых отношений во всех сферах экономики.

The article is devoted to the tourist business sphere in Ukraine as one of most world industries and such phenomena as «shadowing» in it. The author tries to analyze the reasons and conditions of this phenomena existing, gives some propositions to the strategy of tourist sphere de-shadowing.

Туристичний бізнес як багатостороннім явищем, яке поєднує економічні, соціальні, культурні та екологічні аспекти, тісно взаємодіє з багатьма галузями економіки. Сфера послуг, у тому числі туристичних, – це величезний сектор економіки. В Указі Президента України «Про основні напрями розвитку туризму в Україні до 2010 року» вказано, що туризм повинен стати одним з джерел поповнення державного та місцевих бюджетів, тому необхідно визначити проблеми роботи туристичної галузі та розглянути основні напрями по їх вирішенню¹. Одна з проблем, яка стримує розвиток цієї галузі, – є тіньова економіка. Остання являє собою однозначно негативне явище, оскільки конкурує з легальною економікою та обов'язково пов'язана з корупцією. Дослідники дедалі більше уваги звертають на тіньову економіку². Актуальність вивчення тіньової економіки обумовлена також необхідністю усунення перешкод для досягнення суспільством сталого стану. Особливо актуально дослідження тіньової економіки і в сучасній Україні, в тому

© НЕСТЕРОВА Ірина Анатоліївна – викладач кафедри кримінально-правових дисциплін та кримінології Закарпатського державного університету

числі у галузі туристичної діяльності, оскільки в перехідному періоді суспільство характеризується неміцними інститутами, а такий стан є поживним ґрунтом для розвитку тінювих відносин. Перед Україною як державою стоїть завдання – зміцнення економічної та національної безпеки на рівні сучасних вимог. А значні розміри тінювої економіки в Україні значно перешкоджають виконанню цього завдання. Розрахунки рівня тінювого сектора в Україні із застосуванням різних методик свідчать, що загалом обсяг тінювого сектора економіки України перевищує критичний (25–30% від ВВП) та «нормальний» рівень (10–15 %)³.

Що стосується характеру державного регулювання, то по всіх параметрах (ступінь регуляторного втручання, рівень оподаткування, масштаби корупції) Україна відрізняється від більшості країн зовсім не кращими показниками. Лібералізація економіки стала додатковим стимулом для розширення тінювих сфер, оскільки ослабила вертикальний контроль за господарською діяльністю, зберігши при цьому високі адміністративні бар'єри, важкий податковий тягар і недостатню захищеність господарських агентів. Останнім часом в Україні були прийнято чимало законів, дія яких призвела до порушення принципів ринкової економіки, справедливості, правової держави та сприяла збільшенню тінювого сектора у всіх сферах економіки, в тому числі у туризмі. Збереглося багато законодавчих прогалин, які ускладнюють боротьбу з тінювим сектором. Зокрема, законодавчо не визначені такі поняття, як «тінюва економіка», «тінювий капітал», що призводить до різного трактування цих термінів фахівцями, а в практичній діяльності перешкоджає вирішенню проблем кримінального переслідування. Недосконалість прийнятого Закону «Про туризм» та «Про внесення змін до Закону «Про туризм» обмежує конкуренцію серед туристичних фірм. Починаючи з 2004 р., згідно із Законом в Україні введена гарантія цивільної відповідальності туроператора і турагента перед своїми туристами за збитки, що можуть бути їм заподіяні в разі виникнення обставин неплатоспроможності чи внаслідок порушення процесу про визнання цих підприємств банкрутами⁴. Мінімальний розмір фінансового забезпечення встановлено 20 тисяч євро, туроператора з усіма видами туризму; для фірм, що працюють у сфері внутрішнього туризму – 10 тисяч євро; а для туроператора – 2 тисячі євро. Суми фінансових гарантій покривають лише незначну частку туристських послуг великого туроператора, а наприклад, для малої та середньої туристичної фірми така сума є надмірно високою в порівнянні з обсягом наданих послуг. Тому можна говорити про різке скорочення кількості малих і середніх фірм та монополізацію туристичних послуг. Через нові правила регулювання туристичної галузі кілька десятків тисяч людей позбулися роботи. Згубність наслідків цього Закону для ринку праці дає змогу експертам говорити про наявність у законопроектах корупційних положень.

Тінюву економіку в сфері туризму можна розглядати як об'єктивно зумовлений соціально-економічний механізм, який компенсує упущення та недосконалість легальних засобів її регулювання. Форми та види тінювої економіки, наслідки її дії та схеми реалізації постійно змінюються, пристосовуючись до нових умов законодавства різних країн, тому поняття «тінювої» економіки не можна тлумачити однозначно. У науковій літературі нема єдиного для використання терміна «тінюва економіка». Розмаїття позицій науковців зумовлене, як правило, розбіжностями у характері розв'язуваних авторами теоретичних і прикладних завдань, а також методологією та методикою дослідження⁵. Так, В.М. Попович розглядає тінюву економіку як сукупність соціально нейтральних або соціально по-

зитивних неоподаткованих джерел доходів громадян, отримуваних від неврахованих і неоподаткованих державою видів економічної діяльності, а також конгломерат соціально-негативних джерел тіньових доходів і антисоціальних джерел тіньових капіталів, отримуваних за рахунок скоєння протиправних криміналізованих і некриміналізованих тіньових діянь в сегментах суспільних, економічних, фінансових, цивільно – правових відносин або відносин у сфері цивільного обороту в цілому⁶. Вчений відокремлює сектори й джерела, види й підвиди джерел тіньової економіки держави, регіону й виду діяльності. На нашу думку, така класифікація є найбільш повною з усіх запропонованих до цього часу. Він виділяє такі складові елементи структури тіньової економіки: сектори (підпільний і неформальний); джерела підпільного сектора та джерела неформального сектора; види та підвиди джерел тіньової економіки. Серед видів джерел він виділяє джерела криміногенного та джерела некриміногенного характеру⁷. Тіньова економіка не лише не відображена в офіційній звітності й формальних контрактах, а й вступає у суперечність із законодавчими встановленнями. У свою чергу, не все, що знаходиться в «тіні», кримінально. Важливий сектор тіньової економіки сповна легальний за своїми цілями і змістом, проте за характером використовуваних засобів періодично вступає у суперечність із законом. Ототожнювати цей сектор зі злочинністю немає підстав, якщо ми не хочемо впасти в пафос безапеляційних характеристик типу «вся економіка України, особливо у сфері туристичних відносин, наскрізь кримінальна».

Слід зазначити, що будь-яка ситуація, явище, проблема, «хвороба» містять три елементи: джерело, симптоми (характеристики проблеми), наслідки. Наслідки – прояв симптомів. Отже, якщо ми намагаємося ліквідувати наслідки та симптоми проблеми, то не можемо вирішити її. Багато дослідників акцентують увагу на негативних проявах тіньової економіки, в тому числі у сфері туризму. Безперечно, ми спостерігаємо багато нелегальних дій, злочинів та ін. Туристична діяльність являє собою один з найбільш неконтрольованих елементів і тому найбільш криміногенний сегмент. Для вирішення проблеми недостатньо ліквідувати симптоми, прояви та наслідки. Вирішення проблем, на нашу думку, досягається шляхом ретельного аналізу причин.

Джерела тіньової економіки в сфері туристичного бізнесу дорівнюють джерелам загальної тіньової економіки. Тому наше завдання – не в цілісному описі сучасної української тіньової економіки, а в порівнянні джерел тіньових відносин у туристичному бізнесі. Відомі такі елементи тіньової економіки: приховування підприємства (регулярна організована господарська діяльність без реєстрації) або незаконне підприємництво; приховування господарських операцій (навмисне приховування їх в договорах і звітності); приховування найму робочої сили (наймання без оформлення трудових договорів); приховування доходів (ухиляння від податків). Найчастіше ці елементи тісно переплетені, але здатні відіграти і самостійну роль. У принципі можна не реєструвати підприємство, але при цьому чесно платити прибутковий податок. А можна приховувати операції зареєстрованого підприємства. Відсутність просунутого економічного мислення туристичних чиновників плюс нехтування проблемами галузі з боку законодавчої влади – сприятливе підґрунтя для розвитку неконтрольованих процесів. Переважно вона стосується неконтрольованої діяльності неліцензованих туристичних фірм. Багато туристичних фірм продовжують працювати з давно анульованими ліцензіями, продовжуючи активно торгувати неіснуючими турами. Експурсійні фірми безкон-

трольно діють на українських вокзалах та інших місцях масового скупчення людей, пропонуючи свої послуги. Так, одна туристична фірма має ліцензію на проведення екскурсій, а під її прикриттям діють десятки псевдофірм, пропонуючи свої послуги на вокзалах. Таким чином, цей сектор економіки зводиться до неправомірної діяльності суб'єктів туристичного бізнесу. Ліцензовані туристичні фірми стверджують, що мають значні збитки через недобросовісну конкуренцію та неліцензованих неприбуткових організацій та об'єднань, спортивних клубів та освітянських осередків, які пропонують відпочинок, екскурсії за нижчими цінами, ніж комерційні екскурсійні бюро.

Коло традиційних правопорушень розширюється і за рахунок різних фінансових шахрайств (насамперед ухилення від сплати податків) та розкрадань, що завдає значних збитків державі та сприяє відтоку коштів до «тіньового « обігу.

Отже, «тінь» набирає силу. Але головне в іншому – в якісній трансформації функцій тіньового сектора і тіньових стосунків, що пов'язане з переходом від радянської до пострадянської господарської системи. Перш за все з'ясуємо, чи змінюються форми «тінізації» економіки. Таких форм як мінімум три: пасивна під заборону виявляються не регламентовані існуючим законодавством сфери діяльності; конкурентна – господарські агенти самі уникають регламентації задля економії транзакційних витрат на реєстрацію, ліцензування і збільшують прибутковість за допомогою несплати податків; здобуття привілеїв – господарські агенти, не обходячи формальних правил, забезпечують собі особливі пільгові умови на ринках (наприклад, підкуп корумпованих чиновників)⁸.

Головне джерело тіньових відносин бере свій початок ще за радянських часів. У цей період з адміністративною регламентацією та ідеологічним заборонами пасивна форма відіграла важливу роль. Нині зони прямої регламентації помітно звузилися і відповідно зросло значення конкурентної форми «тінізації», яку доповнює активний пошук привілеїв, властивих тіньовикам і до, і після періоду перебудови. За останнє десятиліття зазнали серйозних змін кордони між сегментами української неформальної економіки. По-перше, прийшли в рух правові рамки. Вчора ту або іншу діяльність переслідували згідно із законом як спекуляцію, а сьогодні це вже легальний бізнес. Змінюється і міра відповідальності за ті ж самі діяння. По-друге, вводяться нові форми обов'язкової звітності, що розширюють кордони того, чого ми свідомо не знаємо про господарську діяльність.

Змінилося співвідношення між тіньовою і фіктивною економікою. Для радянської економічної звітності було характерне швидше їх перебільшення, тобто приписки. Зараз акцент перемістився з фіктивних операцій на тіньові – приховування діяльності з метою видобування нелегальних доходів. Нарешті, серйозно змінилися кордони кримінальних сегментів ринку. З офіційної точки зору, в радянський період практично будь-яке надання послуг (в тому числі туристичних) заради приватного збагачення вважалося криміналом. Розширення кримінальної активності в пострадянській економіці відбувається за рахунок «нових виробництв» свідомо злочинної властивості: виготовлення і розповсюдження наркотиків, зброї, крупної контрабанди, рекету, проституції (торгівля жінками за допомогою туристичних агентств), що стали справжніми галузями організованого злочинного промислу за останнє десятиліття.

У туристичній діяльності тіньова економіка за часів СРСР сформувалася ідентичним шляхом. Адже туристичні путівки та путівки в санаторії були дефіцитними. Звернемо увагу, що джерело, яке можна характеризувати як людську

свідомість, однаково проявляє себе як у туристичній сфері, так і в інших сферах. Таким чином, можна дійти висновку, що це один з багатьох доказів єдиних джерел для будь-якої сфери діяльності. Змінюється форма, але не змінюється проблема. Розвиваючи цей підхід, ми спостерігаємо єдине джерело симптомів тіньової економіки.

У пострадянський час картина змінилася. Тіньова економіка пропонує в основному менш якісні туристичні послуги за нижчих цін. Іншими словами, чинник дефіциту в конкурентоспроможності тіньових операцій поступився місцем ціновому чиннику. І обумовлено це явище скоріше обмеженістю, ніж надлишком платоспроможного попиту. Існує ще одна відмінність. Тіньова економіка завжди пов'язана з перерозподілом доходів. Проте для радянського часу був властивий прямий перерозподіл приватних доходів між групами населення: покупець дефіциту розплачувався своїми «кровними» з його розподільниками і продавцями. У пострадянську епоху перерозподіл доходів має складніший характер і виробляється скоріше побічно – через диференційовані недоплати до державного бюджету. Тіньова економіка майже завжди – прямо або побічно – пов'язана з ухиленням від податків. Проте за радянських часів це в першу чергу стосувалося нелегалів, легалізації заважали головним чином не податкові стимули, а ідеологічні і бюрократичні заборони. Сьогодні ухилення від податків перетворився на стрижень тіньової політики господарських агентів. Тіньові сегменти дедалі тісніше переплітаються з нетіньовими. Сьогодні такі дії виправдовують посиленнями на важке життя, непосильний податковий тягар і грабіжницьку суть держави. Обман держави виглядає широко визнаною нормою. На відміну від них пострадянські самостійні працівники і підприємці (індивідуальні та керівники підприємств), приховуючи прибуток або сам факт господарської діяльності, посилено культивують образ «невдах-підприємців», прикидаються «працюючими». Не випадково ми живемо в країні, де більше половини підприємств вважається збитковою. Причому чим вищі обороти галузі, тим, як правило, гірше її офіційні фінансові показники⁹.

Щодо крадіжок у радянську епоху. Характер і масштаби крадіжки визначалися формальним статусом працівника (крадіжка «по чину»). Відомо, що неофіційний рівень зарплати визначав матеріальну привабливість тієї або іншої роботи, а саме: доступ до розподілу дефіцитних ресурсів. Це знаходило відображення, по-перше, в предметній різноманітності тіньової діяльності (так, туристичні фірми «наліво» продавали послуги), а по-друге, в стратифікованому характері цієї діяльності. Втім дещо об'єднує радянську і пострадянську епохи. Так, для відверто тіньової діяльності, як і раніше, широко використовують формально неприватизовану державну власність і право державного контролю. Насамперед йдеться про корупцію, здатну пережити будь-які революції і політичні режими. Слід зазначити, що в ході реформ вона не лише не пішла на другу роль, а й стала ще відкритішою і масштабнішою¹⁰. Відомі факти отримання хабарів посадовими особами і в туристичній галузі. Так, співробітник Державної служби туризму планував підзаробити на видачі ліцензії. 5 тисяч гривень він зажадав отримати від підприємця, який розпочинав діяльність у сфері туристичного бізнесу. Але плати такі гроші на рівному місці чоловік не захотів і звернувся до правоохоронних органів. Співробітники столичного УБОЗу затримали начальника одного з управлінь Державної служби туризму в той час, коли він отримував купюри в обмін на ліцензію. До речі, під час підготовки до затримання було встановлено ще чотири факти отримання чиновником хабара¹¹. І це не єдиний приклад.

Контури тіньової діяльності змінюються разом із змінами прав власності та інших формальних правил (як і належить «тіні»), з інституційних позицій тіньова економіка виникає в двох принципових випадках: коли певні господарські агенти виключені із системи формальних правил і коли вони намагаються їх обійти¹². З такої точки зору тіньовий характер діяльності за радянських часів був обумовлений тим, що було практично неможливо отримати офіційні права власності і дозвіл на туристичну діяльність. Сьогодні придбання формальних прав на діяльність, у тому числі туристичну, не є принциповою проблемою; воно лише коштує грошей і часу на подолання бюрократичних перепон. Тут тіньова активність пов'язана вже не з виключенням, а з обходом формальних правил з метою економічної трансакційних витрат. Таким чином, ми часто маємо справу з прихованням легальної в принципі діяльності, аби не ділитися з державою її плодами. Вагома частина тіньової економіки завжди була пов'язана з матеріальним самозабезпеченням широких груп населення. Але в радянський період йшлося, як правило, про додаткові джерела матеріальних ресурсів, про добавку до сімейного бюджету. Нині тіньова активність є головним джерелом засобів існування для численних соціальних груп. А робота в тіньовій сфері стає для багатьох основною формою зайнятості. Для пострадянського періоду характерне поєднання тіньового найму з неповною і тимчасовою зайнятістю. За радянських часів багато тіньових операцій були справою ризикованою, але приносили більший дохід, ніж формально виконання службових обов'язків. Тіньові операції в пострадянській економіці, якщо вони не пов'язані з явним криміналом, відносно менш ризиковані, а й менш вигідні. Що ж до неформальної зайнятості, то найчастіше на неї погоджуються не від гарного життя. Неформальна (тіньова) зайнятість у сфері туризму – це явище, що супроводжує тіньову економіку в туристичній галузі, це сукупність економічних відносин, пов'язаних з участю громадян, фізичних осіб у рамках дозволеної законом економічної діяльності, що здійснюється ними самостійно чи в межах дрібних виробничих одиниць, результати якої не враховуються офіційною статистикою¹³. Не секрет, що туристичні фірми, не маючи дозволу на працевлаштування, нерідко у складі туристичної групи направляють людей на роботу за кордон, де ті працюють нелегально. Якщо в основі радянської тіньової економіки лежав хронічний дефіцит послуг та ресурсів, то у пострадянській вона характеризується хронічним дефіцитом робочих місць у формальному секторі.

Таким чином, головне джерело тіньових відносин в сфері туристичної діяльності бере свій початок ще за радянських часів. Джерело – людська свідомість – однаково проявляє себе як у туристичній сфері, так і в інших сферах; це один з багатьох доказів єдиних джерел для будь-якої сфери діяльності. Змінюється форма, але не змінюється проблема. Разом з розширенням зони тіньових стосунків у пострадянський період сталася якісна зміна контурів і функцій тіньової економіки.

1. *Про основні напрями розвитку туризму в Україні до 2010 року*: Указ Президента України від 10.08.99 № 973/99// Урядовий кур'єр. – 2002. – 29 вересня.
2. *Онишко С.В.* Реальності та перешкоди на шляху до ефективної системи оподаткування // Проблеми фінансово-кредитного регулювання в перехідній економіці: Зб. наук. пр. – К., 1996; *Бірюков В.П.* Заходи соціально-економічної політики держави по мінімізації тіньової економіки <http://oad.rags.ru/vestnikrags/issues>.
3. *Тупології легалізації злочинних коштів в Україні у 2004-2005 роках* (затверджені нака-

зом Державного комітету фінансового моніторингу України від 27.12.2005р. № 249) [http:// www.nalogovnet.com/stat_st.php](http://www.nalogovnet.com/stat_st.php). **4.** Дяченко Л.П. Економіка туристичного бізнесу. Навч. посіб. – К., 2007. – С. 35. **5.** Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації / За ред. З.С. Варналія. – К., 2006. – С. 5. **6.** Попович В.М. Тіньова економіка як предмет економічної кримінології. – К.,1998. – С. 380. **7.** Там же. – С. 380–382. **8.** Portes A., Castells M., Benton L.A. Conclusion: The Policy Implications of Informality // *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries* / A. Portes, M. Castells, L.A. Benton (eds.). – Baltimore, 1989. – P. 299. **9.** Radaev V. Regional Entrepreneurship: The State of Small Business // *A Regional Approach to Industrial Restructuring in the Tomsk Region, Russian Federation / Organization of Economic Co-Operation and Development Proceedings*. – Paris, 1998. **10.** Радаев В. Формирование новых российских рынков: Трансакционные издержки, формы контроля и деловая этика. – М., 1998. – С.42. **11.** «Туристичний» чиновник попався на хабарі ([http:// p-p.com.ua /articles/5859](http://p-p.com.ua/articles/5859)). **12.** Feige E.L. Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach // *World Development*. – 1990. – Vol. 18. – #7. – P. 991; *Framework for the Measurement of Unrecorded Economic Activities in Transition Economies / Organization for Economic Co-Operation and Development Report*. – Paris, 1997. **13.** Мельник П.В., Старостенко Г.Г. Проблеми правового регулювання тіньової зайнятості в туристичній галузі. – <http://www.ecologylife.ru / tourism> – 2001.